

PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

30

In dit nummer oa

HET GESCHUT VAN DE QUEEN ANNE

EEN RECONSTRUCTIE VAN DE BEWAPENING VAN EEN 18DE EEUWS KOOPVAARDIJSCHIP

VERANDERINGEN IN EEN GRAFVELD OP SPITSBERGEN DOOR
DOOIENDE PERMAFROST

EEN BIJZONDERE VONDST UIT EZINGE

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Aan dit nummer werkten mee: Stijn Arnoldussen, Sabrina Corbellini, Tamara Dijkstra, Henny Groenendijk, Hans Huisman, Lidewijde de Jong, Martijn van Leusen, Johan Nicolay, Annet Nieuwhof, Bert Nijboer, Daan Raemaekers, Iris Rom & Mans Schepers.

Redactie: Flip Kramer (coördinatie), Elisabeth van 't Lindenhout & Daan Raemaekers

Vormgeving en omslagontwerp: Siebe Boersma

Correctie Engelse samenvattingen: Suzanne Needs-Howarth

Foto omslag: Dronebeeld van de omgevallen stuurboordzijde van de Queen Anne

(scheepswrak NK 47-II). Foto Yftinus van Popta. Zie artikel van Popta & Han Vastenhoud.

ISBN 9789492444981

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Kooiweg 38 9761 GL Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
groningen**

**groninger instituut
voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel 30

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis Publishing
Groningen, 2019

Inhoud

‘HIER WIL IK NOG NIET DOOD GEVONDEN WORDEN’. BESPIEGELINGEN OVER DE ABSENTIE VAN GRAVEN Iris Rom & Karla de Roest	1
BOUWEN AAN JEZELF DOOR TE BOUWEN VOOR EEN ANDER. EEN ARCHITECTURALE ANALYSE VAN DE GRAVEN UIT DE NOORDELIJKE BEGRAAFPLAATS VAN AYIOS VASILIOS Youp van den Beld	11
MALLIGHEDEN. EEN NOORD-FRANSE GIETMAL IN EEN NEDERLANDS MUSEUM Hannie Steegstra	23
<i>LA TORRETTA DELLA BUFALOTTA</i> : STILLE GETUIGE VAN EEN VERDWENEN LANDSCHAP Remco Bronkhorst & Jorn Seubers	31
GEBRUIKSAANWIJZING NIET INBEGREPEN? ARCHEOHOTSPOTS OPZETTEN IN DE PROVINCIE OVERIJSEL Anne Ponten	39
SCHOP, SPADE OF STUURRIEM? EEN BIJZONDERE VONDST UIT EZINGE Annet Nieuwhof & Reinder Reinders	45
DE VENDELHELM UIT HALLUM: WAT DOET DEZE HELM IN FRIESLAND? Johan Nicolay	55
MAKEN EN HANDELEN: MEROVINGISCHE KRALEN UIT HET SITTARD-KEMPERKOUL GRAFVELD GEANALYSEERD Hans Huisman, Marion Aarts, Mirjam Kars, Fardau Mulder, Dominique Ngan-Tillard & Bertil van Os	65
‘VAN KOPER BLIJF JE PROPER, VAN IJZER WORDT JE NIETS WIJZER’: KLOOSTER YESSE, METAALVONDSTEN UIT 2017 EN 2018 Janne van Boldrik & Berna van Wijk	75
VAN BOERDERIJ NAAR KLOOSTER NAAR WEESHUIS. DE GEBRUIKSPANTEN OP HET TERREIN VAN DE ROODE WEESHUISSTRAAT, GRONINGEN Morvenna van Rijn & Frits Vrede	85
APPELS MET (KWEE)PEREN VERGELIJKEN Chantal Assië & Merit Hondelink	93

WAT DOET DIE BRONZEN POT DAAR BIJ DE KEI VAN TIJNJE (FR.)? Vincent van Vilsteren	101
HET GESCHUT VAN DE QUEEN ANNE. EEN RECONSTRUCTIE VAN DE BEWAPENING VAN HET ENGELSE KOOPVAARDIJSCHIP DAT IN DE 18 ^{DE} EEUW VOOR DE KUST VAN KUINRE VERGING Yftinus van Popta & Han Vastenhoud	111
VERANDERINGEN IN EEN 17 ^{DE} -EEUWS GRAFVELD OP SPITSBERGEN DOOR DOOIENDE PERMAFROST Maarten Loonen, Femke Bosscher, Han Vastenhoud, Lotte Zanting, Rosanne van Bodegom, Frits Steenhuisen, Sarah Dresscher, Wouter Rooke & Koos de Vries	119
DAT MAG IN DE KRANT! ARCHEOHISTORISCH ONDERZOEK NAAR DE ONDERGANG VAN EEN 19 ^{DE} -EEUWSE TJALK OP DE ZUIDERZEE Yftinus van Popta	127
WOODAN, DÉ DATABASE VOOR ARCHEOLOGISCH HOUT Stephan Nicolaj & Jelte van der Laan	137

‘Hier wil ik nog niet dood gevonden worden’. Bespiegelingen over de absentie van graven

Iris Rom & Karla de Roest¹

Archeologen constateren regelmatig dat voor bepaalde perioden en regio's nauwelijks graven te vinden zijn. Helaas wordt vaak weinig met deze observaties gedaan: archeologie draait om de materiële cultuur en het is lastig om niet-bewaarde materie daarin een plaats te geven (Kletter 2002: 28). Maar ook als het afscheidsritueel een negatief effect heeft gehad op wat er bewaard is gebleven, kan dat betekenisvolle informatie opleveren over een samenleving en haar omgang met de doden (Tainter 1978: 109; Parker Pearson 1999: 49-71; Kaliff & Oestigaard 2004: 93-95).

In dit paper reflecteren we op de mogelijke oorzaken van de absentie van graven in het archeologisch bestand. In hoeverre beïnvloeden culturele keuzes wat er in het bodembestand komt, en in hoeverre wordt dat vervolgens ook herkend door onderzoekers? We bespreken hoe we als archeologen de absenties kunnen benaderen. Hoe kunnen we afscheidsrituelen duiden die geen of slechts fragmentarische sporen nagelaten hebben? Aan de hand van twee casestudies uit verschillende prehistorische contexten geven we betekenis aan de absenties van graven.

Grafarcheologie en onderzoeksbias

Graven bevatten informatie met betrekking tot sociale differentiatie, waaronder sekse, leeftijd en afkomst, en sociaaleconomische differentiatie, zoals status, rijkdom en ambacht, en vormen daarom een belangrijke informatiebron voor archeologen. Wanneer graven dus ontbreken in het archeologisch bestand, ontbreekt een deel van de informatie die nodig is voor een onderbouwde interpretatie van een samenleving.

Voordat aan interpretaties van absentie begonnen kan worden, moet worden stilgestaan bij het feit dat niet alleen keuzes uit het verleden van belang zijn, maar dat meerdere factoren het grafonderzoek bemoeilijken. Denk hierbij aan bodemprocessen, de manier van opgraven en vastleggen, maar ook aan een te rigide beeld van onderzoekers van de manieren waarop (pre)historische samenlevingen met hun doden omgingen (Kletter 2002: 35-38).

Ten eerste kunnen graven weliswaar deel uitmaken van het archeologisch bestand, maar niet als zodanig herkend zijn. Tijdnood of verouderde onderzoekstechnieken beïnvloeden de zichtbaarheid van alle archeologie en dus ook die van graven. Deze verminderde zichtbaarheid kan verder versterkt worden als de resten gefragmenteerd zijn of volledig vergaan en er geen objecten in het graf gedeponneerd zijn die herkenning kunnen vergemakkelijken. Botresten van kleine kinderen en crematieresten bijvoorbeeld zijn vaak moeilijker herkenbaar en soms slecht bewaard, waardoor een vertekend beeld kan ontstaan (Lewis 2007: 20-37). Daarnaast kan hergebruik van graven de herkenning bemoeilijken: latere graven overschaduwden de eerdere, omdat de oudere resten zijn verstoord of zelfs vernietigd bij het plaatsen van een nieuwe begraving.

Ten tweede kunnen dateringsproblemen leiden tot een verminderde archeologische zichtbaarheid. Soms zijn archeologische periodes niet duidelijk te onderscheiden van voorafgaande of aansluitende, omdat ¹⁴C- of aardewerkdateringen niet voorhanden zijn of niet nauwkeurig genoeg differentiëren. Graven worden in deze gevallen ten onrechte toegewezen aan een vroegere of latere periode.

Tenslotte zijn graven soms wel degelijk voorhanden, maar ontbreekt een goed overzicht of zijn publicaties zeer beknopt of afwezig. Al deze ‘ontbrekende graven’ zouden in principe in het reeds opgegraven bestand teruggevonden kunnen worden door nogmaals kritisch naar de data te kijken.

Wanneer na kritische afweging van deze factoren nog steeds een substantiële hoeveelheid van het verwachte aantal graven mist, is er sprake van funeraire gebruiken die, intentioneel of niet, geen archeologische resten hebben achtergelaten.

Begraven of niet? Norm, selectie, exclusie

Niet begraven, dat wil zeggen een keuze voor het omgaan met de doden die niet resulteert in de creatie van een permanent ondergronds archeologisch herkenbaar graf, maakt het niet onmogelijk om afspraken te doen over afscheidsrituelen. Deze zijn te interpreteren als geredeneerd wordt vanuit wat wél zichtbaar is, door een contextuele benadering met aandacht voor historische en geografische ontwikkelingen te kiezen. Hierbij helpen antropologische en sociologische inzichten om variatie in menselijk gedrag te begrijpen (Parker Pearson 1999: 44; Kaliff & Oestigaard 2004: 91-93).

De transitie van leven naar dood is een belangrijke periode in bijna elke samenleving, waarbij het van belang is dat dit transitieproces goed verloopt (Van Gennep 1960 [1908], 146-165; Hope 2000: 88). Na een overlijden is er altijd een keuzemoment: de gemeenschap moet iets met het dode lichaam dat tot voor kort een geliefde was (Parker Pearson 1999: 3; Hope 2000: 75-76). Deze keuze wordt mede bepaald door culturele en rituele normen en overwegingen van de overledene en diens nabestaanden. Handelingen vanuit (religieuze) rituelen zijn echter vaak moeilijk te herkennen en laten zich niet makkelijk rationeel verklaren, zeker wanneer er geen geschreven bronnen voorhanden zijn. Bovendien kleeft aan een rituele interpretatie al snel het stigma dat de archeoloog simpelweg niet heeft herkend wat hij ziet en het dus maar ‘ritueel’ noemt (Kaliff &

Oestigaard 2004: 99). Helaas heeft dat tot gevolg dat de term eigenlijk alleen wordt aangevoerd als andere verklaringen niet voor de hand liggen, terwijl rituelen juist bij de behandeling van doden een zeer centrale rol spelen.

Het is dus belangrijk te beseffen dat het wereldbeeld van een samenleving grotendeels bepaalt hoe het afscheidsritueel eruit ziet. Religieuze connotaties geven vaak de doorslag, maar ook daarbij worden, bewust of onbewust, sociale en economische gegevens vastgelegd. Zo verloopt een christelijke begraafing volgens vaste patronen gebaseerd op religieuze connotaties, die leiden tot een standaard bijzetting met een oost-west oriëntatie van het graf. Wanneer echter de locatie van de bijzetting bekeken wordt binnen het kerkhof, blijkt dat de rijkere overledenen vaak de beste plekken hebben gekregen. Waar het dus bij het afscheidsritueel draaide om de religie, kan de archeoloog ook sociaaleconomische aspecten van de populatie distilleren uit de aangetroffen graven.

De mogelijkheden van een ‘juiste’ omgang met de doden lijken eindeloos. Soms is het van belang het fysieke lichaam compleet te behouden voor hergebruik in een hiernamaals of bij wederopstanding, terwijl in andere gevallen volledige vernietiging de basis is voor een correct afscheid: alleen dan is een overgang naar een hiernamaals mogelijk (Kaliff & Oestigaard 2004: 86). Daarbij is vernietiging soms gewenst om er zeker van te zijn dat de overledene niet terugkomt (Van Gennep 1960 [1908] 164; Taylor 2002: 122). Een goed gedocumenteerd voorbeeld vormen de zogenaamde stiltetorens die deel uitmaken van het Zoroastrisch afscheidsritueel. Het doel van dergelijke constructies was het lichaam over te laten aan de elementen en de gieren (Taylor 2002: 229).

Ook kan de motivatie om niet met ontbinding geconfronteerd te worden ervoor zorgen dat een lichaam na overlijden aan het zicht onttrokken wordt. Dat kan door begraafing, maar ook door het proces van ontbinding drastisch te versnellen, zoals bij crematie. Overigens is dat zeker niet de makkelijkste oplossing om een lichaam

te vernietigen. Cremeren kost bijvoorbeeld veel energie, omdat er veel brandstof voor nodig is (Tainter 1978; Hope 2000: 76). Ook het opnieuw opgraven of bewerken van botten in secundaire praktijken vergt grote investeringen (zie verderop). De afwezigheid van een graf bekennt dus niet dat de dode zonder gepast ritueel is achtergelaten door de samenleving.

Vaak is er sprake van selectie bij de keuze van begrafenispraktijk: bepaalde groepen uit een samenleving krijgen een andere uitvaart dan andere. Wanneer de begrafenispraktijk volgens de norm zou resulteren in archeologisch onherkenbare graven, zijn het juist de uitzonderingen die teruggevonden worden. Hoewel deze deviantie dus het beste zichtbaar zijn, vormen zij de categorie die de meeste uitleg behoeft: waarom werd van hen op een niet-reguliere manier afscheid genomen?

Soms benadrukte het afscheid het belang van overgangsrizen zoals puberteit, huwelijk of weduwschap (Van Gennep 1960 [1908]; Parker Pearson 1999: 22; Gramsch 2013: 462-463). Ook een speciale behandeling van kinderen komt regelmatig voor (Parker Pearson 1999, 102-104; Weiss-Krejci 2013: 285). Zij hadden vaak een nog onvolwaardige status en daarom simpelweg nog geen toegang tot de begraafplaats. Hun afwezigheid is dus veelzeggend over denkbeelden van de gemeenschap waartoe zij behoorden. Maar, zoals gezegd, juist waar het ontbrekende kindergraven betreft moet men kritisch zijn, omdat deze sneller over het hoofd worden gezien bij opgravingen.

Naast groepen worden ook individuen van het gebruikelijke grafritueel uitgesloten (Hope 2000: 79-84). Blijkbaar vereiste de persoon of de manier van overlijden een uitzonderlijke uitvaart.² In sommige gevallen werd de uitsluiting van het meest gangbare grafgebruik aangewend als straf, zoals bijvoorbeeld beschreven in Sophocles' *Antigone*. Als we Sophocles mogen geloven, was de uitsluiting van begraven zo'n zware straf in het oude Griekenland dat nabestaanden hun leven riskeerden om alsnog de begrafenis te

voltrekken. Overigens is uitsluiting van het dominante ritueel niet altijd negatief, maar kan ook juist gebruikt worden om iemands speciale status te benadrukken.³

Secundaire praktijken

Naast eerder genoemde vormen van niet-begraven kunnen ook secundaire praktijken plaatsvinden die de archeologische zichtbaarheid van graven verstoren. Graven worden niet altijd 'tot in de eeuwigheid' met rust gelaten. Soms vindt er juist interactie plaats. Na een wachtperiode, waarbij het lichaam tijdelijk begraven of bovengronds bewaard werd, vinden secundaire handelingen plaats. Denk aan het verwijderen, breken of mixen van de overblijfselen, of het plaatsen ervan in bovengrondse structuren (Weiss-Krejci 2013: 283, 287).

Het resultaat van secundaire handeling leidt soms tot een gefragmenteerde, welhaast onzichtbare aanwezigheid van individuen. Een beroemd voorbeeld is de bronstijdmummie van Cladh Hallan, die blijkt te zijn samengesteld uit drie individuen (Parker Pearson et al. 2005: 534). Deze constatering maakt duidelijk dat het aantal individuen dat wordt aangetroffen soms op onverwachte wijze toeneemt na onderzoek. Bovendien laat het zien dat individuele lichamelijke integriteit zeker niet altijd het einddoel van een (herkenbare) bijzetting was.

Secundaire handelingen kunnen ook deel uitmaken van een geleidelijke manier van afscheidnemen (Shapland & Armit 2012: 98). Een voorbeeld is de *famadihana*, het feest van de tweede begraafing op Madagaskar, waarbij de lichamen van overleden familieleden opnieuw ingewikkeld worden en meegedragen in een processie om de band tussen levenden en overledenen te bevestigen (Parker Pearson 1999: 138-139). Interactie met beenderen is overigens niet voorbehouden aan prechristelijke groepen⁴ of niet-westerse landen. Ook in het hedendaagse Griekenland kent men secundaire praktijken en exhumatie.

Deze voorbeelden van niet of tijdelijk begraven geven slechts een inkijk in de grote variatie van

menselijke creativiteit rondom de behandeling van een overledene. Voor de archeoloog is het van belang te beseffen dat dergelijke secundaire behandelingen leiden tot verlies van botmateriaal. Lichamen worden niet volledig heropgegraven of verdeeld en bewerkt, en bij elke stap wordt de kans dat het skelet in het archeologisch bestand komt kleiner (Parker Pearson 1999: 52). Anderzijds kunnen vondsten van ongearticuleerde lichaamsdelen hierdoor juist verklaard worden.

Om te illustreren hoe absentie van graven te benaderen is in de archeologie, bespreken we hieronder twee casestudies uit verschillende prehistorische contexten, waaruit blijkt hoe gevarieerd de oorzaken kunnen zijn. Bovendien benadrukken de casestudies het belang van een contextuele aanpak waarin regionale en temporale ontwikkelingen meegenomen worden.

Casestudy 1: grafrituelen in vroege-bronstijdsamenlevingen van Griekenland

Het grafritueel van vroegebronstijdsamenlevingen op het vasteland van Griekenland heeft een divers karakter.⁵ Kenmerkend zijn de grote afwezigheid van graven in vergelijking met het nederzettingmateriaal en de variabele natuur van de graven die wel gevonden worden.⁶ Het merendeel van de graven is gedateerd in de vroege-Helladisch II-periode, een bloeiperiode, met onder andere veel interregionaal contact en de opkomst van monumentale gebouwen. De voorgaande periode (EH I) kenmerkt zich door aanmerkelijk minder graven, de aansluitende periode (EH III) door een bijna volledige afwezigheid (Weiberg 2007: 190-195). De toename van zichtbare graven in de vroege bronstijd wordt dan ook vaak geassocieerd met de opkomst van complexere samenlevingen, economische groei en economische diversificatie en de expressie van de gemeenschapsidentiteit (*Op.cit.*: 200-202).⁷ De afwezigheid van graven daarentegen wordt niet besproken of slechts benoemd als het mogelijke resultaat van een niet-archeologisch

zichtbaar gebruik. Hoe dit gebruik eruit gezien zou hebben, wordt niet geadresseerd.

Voordat wordt overgegaan tot het verklaren van deze afwezige graven is het belangrijk om te benadrukken welke factoren het onderzoek naar de graven in dit geval bemoeilijken. Zo worden vroege graven pas sinds enkele jaren met meer zekerheid onderscheiden van latere, waardoor het aandeel EH I-graven is toegenomen. Ook het herkennen van EH III-contexten wordt zowel bemoeilijkt door het ontbreken van goed diagnostisch aardewerk uit deze vrij korte periode (maximaal 200 jaar), als door de eenvoudige vorm en inrichting van de graven zelf, waarin te dateren elementen ontbreken (*Op.cit.*: 190-191). Toch lijkt de afwezigheid niet alleen te verklaren door deze factoren, en moet die daarom het resultaat zijn van keuzes in het verleden.

Uit de geïdentificeerde vroegebronstijdgraven is af te leiden dat de voorkeuren voor grafarchitectuur, alsmede veel details van het begrafenisritueel regionaal of zelfs lokaal bepaald werden (*Op.cit.*: 198-199). Ondanks de variatie in de manieren waarop dit gebeurde, zijn er enkele terugkerende praktijken die aan overkoepelende culturele en ideologische regels te lijken hebben voldaan die kunnen helpen absente graven te duiden.

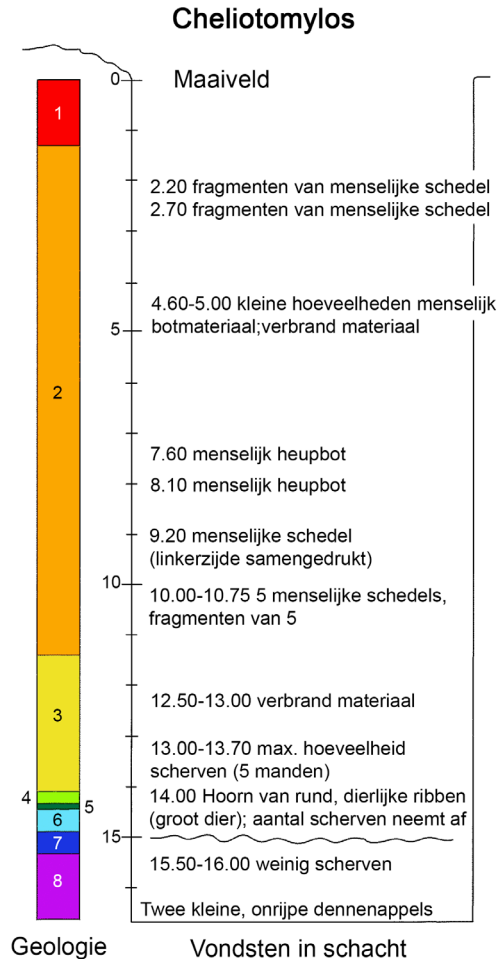
Om te beginnen werden graven geclusterd in het landschap geplaatst op een speciaal hiervoor gereserveerde plek, gescheiden van de nederzettingen van de levenden. De graven werden enkele generaties lang gebruikt. Er lijkt geen specifieke selectie plaats te hebben gevonden in de keuze van wie er begraven werden. De graven werden gebruikt door de hele gemeenschap, met mogelijke uitzondering van jonge kinderen.

Ten tweede was de plaatsing van de overledenen ondergronds en de desintegratie van het lichaam gebeurde dus uit het zicht. De overledene werd in gehurkte positie op de zij gelegd. Grafgiften op het lichaam waren zeldzaam en beperken zich tot objecten voor persoonlijke verzorging (Weiberg 2013: 31-35).

Fig. 1. Schematische weergave van de put van Cheliotomylos (naar Weiberg 2007, figuur 46; gebaseerd op Waage 1949, 416, Hesperia Suppl 8).

Omschrijving Geologie

1. Ondergrond van zacht zand
2. Zachte zandsteen
3. Stevige klei
4. Samengedrukt zand met hele kleine steentjes
5. Vergelijkbare zandlaag met iets grotere stenen
6. Hard zand met enkele kleine stenen
7. Zacht conglomeraat van zand en grote en kleine gerolde stenen
8. veelvoorkomend geel-groene Corinthische aarde

Ten derde wijst de aanwezigheid van aparte putten met aardewerk op het nuttigen van een funeraire maaltijd of een ritueel drinkgelag. Soms werd dit in gebroken staat achtergelaten bij de graven (*Op.cit.*: 35-38).

Tenslotte werden de botten, na ontbinding van het lichaam, op het moment dat er een nieuwe begraving in het zelfde graf plaats vond, aan de kant geschoven, of, wanneer er helemaal geen ruimte meer in de tombe was, in een ad hoc knekelput geplaatst. Er lijkt hierbij geen sprake van secundaire rituelen te zijn geweest. Een praktisch motief ligt meer voor de hand.

Wat zeggen deze constatering over een eventueel archeologisch onzichtbaar grafritueel, wanneer deze aan dezelfde steeds terugkerende regels voldeed?

Ten eerste ligt het voor de hand dat ook dan een formele plek in het landschap was gereserveerd voor de doden van een gemeenschap. Op deze plek werden over enkele generaties de overledenen geplaatst en vond het begrafenisritueel plaats. Tijdens dit ritueel kwam de gemeenschap samen en at en/of dronk gezamenlijk. De aanwezigheid van objecten van persoonlijke verzorging kan erop duiden dat het lichaam of de aanwezigen bij het ritueel versierd werden. Na het ritueel werden het gebruikte aardewerk en overige in het ritueel gebruikte objecten achtergelaten of symbolisch gebroken. De integriteit van het lichaam deed er vervolgens niet meer toe. Het lichaam kon ontbinden, werd verbrand of mogelijk opgegeten door dieren. Archeologisch zouden we bij dit scenario slechts concentraties gebroken aardewerk terugvinden. Van de overledenen zelf eindigde immers in de normale gang van zaken niets of in ieder geval niets herkenbaars in het archeologisch bestand.

Echt interessant wordt het echter wanneer de aandacht gevestigd wordt op de archeologische site Cheliotomylos. In een waterput van bijna 17 meter diep zijn 25 tot 30 individuen gevonden, zowel kinderen als volwassenen, in verschillende staten van articulatie en compleetheit (Weiberg 2007: 216-221). De put werd opgevuld in één episode. Eerst werd een grote hoeveelheid aardewerk gedeponeerd (meer dan 150 aardewerkvormen waarvan 50 volledig gerestaureerd), daarna een laag zwarte as van 50 cm, en vervolgens de menselijke resten, zie figuur 1.

Zou hier per ongeluk het onzichtbare ritueel zichtbaar zijn geworden nadat de resten hiervan naar de put verplaatst zijn? Het verschil in staat van lichaamsarticulatie duidt erop dat de lichamen al langere tijd elders konden ontbinden, maar niet in één episode omgekomen waren. De put als

massagraf na een catastrofe ligt dus minder voor de hand. De verschillende staat van compleetheid en fragmentatie duiden erop dat het volledig verzamelen van de menselijke resten waarschijnlijk niet mogelijk was, wellicht als gevolg van blootstelling aan de elementen, hoewel eerdere begraving elders niet kan worden uitgesloten. De plaatsing in de put lijkt met zorg te zijn gebeurd. Zowel de lichamen als de resten van het begrafenisritueel, in de vorm van de as en het aardewerk, zijn verplaatst. Speciale aandacht ging uit naar de plaatsing van schedels, welke gearticuleerd met de kaken bij elkaar geplaatst waren.

Mogelijk gaat het hier dus om de verplaatsing van een gangbare, doorgaans niet archeologisch zichtbare begrafenispraktijk, welke door deze verplaatsing wel archeologisch zichtbaar werd. Mogelijk raakte de locatie waar de lichamen zich eerst bevonden in onbruik of prefereerde men een plaatsing van de lichamen uit het zicht. Duidelijk is echter dat er vóór depositie in de put verschillende collectieve rituelen hadden plaatsgevonden buiten het zicht van de archeologie. En dat de absentie van graven hier niet de absentie van een betekenisvol afscheidsritueel betekende.

Casestudy 2: ijzertijdgrafrituelen in Nederland

Het grafbestel van de middenijzertijd en late ijzertijd (ca. 500–12 v.Chr.) in het huidige Nederland moet buitengewoon complex geweest zijn: crematie, inhumatie, deponeren in het veen en excarnatie is allemaal aangetoond. Grafvelden zijn aanwezig, maar daarbinnen waren meerdere opties voorhanden en lijkt differentiatie gebruikelijk geweest te zijn. Fragmentatie van menselijke resten kwam op grote schaal voor, zowel binnen grafvelden (crematie), als daarbuiten. Ook zijn menselijke beenderen aangetroffen in nederzettingscontext. Het gaat echter om een deel van de oorspronkelijke populatie. Het grootste deel onttrekt zich volledig aan het oog (Nieuwhof 2015: 61).

In de meeste regio's werd gecremeerd (Hessing & Kooi 2005⁸), waarbij differentiatie ongetwijfeld

een rol speelde. Waar echter eerder werd aangenomen dat ijzertijdgrafvelden een representatieve weerspiegeling waren van de samenleving, werd waarschijnlijk niet iedereen op dezelfde wijze bijgezet. Vaak werden crematies in een urn bijgezet, maar ook wel los in een kuiltje, dan wel in een organische container of doek. Sommige mensen, vooral kinderen lijkt het, kregen objecten mee, anderen niet. Soms werden meerdere individuen in één urn of kuil begraven, die uiteraard alleen herkend worden door gedetailleerd onderzoek. Daarbij valt op dat jonge kinderen worden aangetroffen tussen de resten van andere individuen. Is hier sprake van gelijktijdig overlijden, misschien van moeder en kind, of van tijdelijke curatie van de resten van geselecteerde jonge kinderen? Bovendien geldt dat het moet gaan om een klein deel van het werkelijke aantal kinderen dat overleed. Enerzijds kan het ontbreken van deze jong overledenen verklaard worden vanuit het model van *rites de passage* en hadden zij als onwaardig persoon geen toegang tot het grafveld (Van Gennep 1960 [1908]: 152), anderzijds kunnen zij gemist zijn tijdens archeologisch onderzoek.

In het algemeen geldt dat het totale gewicht van de aangetroffen crematieresten vaak lager is dan dat van de volledige verbrande resten van een volwassene. Waarschijnlijk gaat het hier om pars pro toto-graven, waarbij niet de compleetheid van het verzamelde menselijk materiaal centraal stond maar het correct uitgevoerde afscheidsritueel. Mogelijk was een snelle transitie gewenst uit kosmologisch oogpunt, eventueel gevolgd door secundaire handelingen. Gecremeerde lichamen kunnen makkelijk verspreid worden over meerdere locaties, wat wellicht uit kosmologisch of spiritueel oogmerk noodzakelijk geacht werd (Kaliff & Oestigaard 2004: 93-94).⁹ Bovendien worden kuilen aangetroffen die helemaal geen crematieresten of grafgiften bevatten. Mogelijk was afscheidnemen zo belangrijk, dat er ook wanneer geen lichaam voorhanden was, een ritueel uitgevoerd moest worden waarbij een

Fig. 2. Dit handvat is gemaakt van een opperarmbeen en een voorbeeld van menselijk botmateriaal gebruikt als grondstof. Op dit bot zijn bovendien knaagsporen aangetroffen. Gevonden in Ezinge (vondstnr. 1104), datering tweede eeuw n.Chr. Schaal 1:2 (foto: A. Nieuwhof, RUG/GIA).

cenotaaf in de vorm van een dichtgegooide kuil ontstond (vergelijk Parker Pearson 1999: 55-56).

In sommige regio's ligt door omgevingsfactoren cremieren minder voor de hand, zoals het terpen- en wierdengebied.¹⁰ Andere opties, zoals excarnatie door (wilde) dieren of af laten drijven lijken waarschijnlijker (Nieuwhof 2015: 281). Duidelijk is dat uitgebreide begraafplaatsen niet de norm waren. Dat is met grote zekerheid te stellen, omdat er wel degelijk goed geconserveerd botmateriaal opgegraven wordt, inclusief gearticuleerde lichamen. Menselijke resten werden soms dichtbij de samenleving gehouden, zoals de acht schedels die gevonden zijn in een mestlaag in Englum. Uit de manier waarop de schedels bewust bij elkaar gedeponeerd zijn, blijkt dat men een relatie aanging met menselijke resten en dat deze een rol speelden in de samenleving.

Hoewel voor deze schedels een rituele betekenis voldoende onderbouwd is (*Op.cit.*: 123-157), zijn er ook botresten gevonden in het terpengebied waarbij de interpretatie problematischer is. Het gaat om in circulatie gehouden beenderen, die al dan niet gemodificeerd en soms ook praktisch gebruikt zijn. Een goed voorbeeld is figuur 2, een foto van een menselijke *humerus*, die als handvat gebruikt lijkt te zijn (*Op.cit.*: 264, 405, 199, afb. 11.55). Ook zijn doorboorde stukjes schedeldak gevonden (*Op.cit.*: 266-267, afb. 11.54, 12.38).¹¹ Botresten gevonden in nederzettingcontext (putten, greppels) worden vaak negatief geïnterpreteerd, als mensenoffers en kannibalisme. Dat lot zou vooral onbekenden of vijanden treffen, of iemand met een lage sociale status. Hun resten werden na excarnatie hergebruikt, zoals ook

dierenbotten als grondstof dienden (Armit 2012: 4; Shapland & Armit 2012: 111-112; Nieuwhof 2015: 284). Het is echter ook goed mogelijk de zaken om te draaien: het kan juist gaan om een bekende die, al dan niet als individu, herinnerd werd. Door het gebruik werd de continuïteit tussen heden en verleden gegarandeerd.¹² Praktische toepassing en emotionele of symbolische lading sluiten elkaar uiteraard niet uit (zie Armit 2012: 8-10 en Shapland & Armit 2012: 98, 111-112), ook niet als er handelingen plaatsvonden die op het eerste gezicht non-funerair lijken, waarbij botmateriaal gerecycled werd.

De zorgvuldige plaatsing van verschillende individuen bij elkaar, zowel gecremeerd als onverbrand, wijzen op interactie en secundaire handelingen met menselijk botmateriaal, en op de intieme band tussen deze overledenen en degenen die het afscheidsritueel uitvoerden. Soms gebeurde dit op gereserveerde plekken in het landschap, soms ook in een nederzettingcontext. Hergebruik van botmateriaal kan wijzen op een direct gebruik als object van herinnering.¹³ Deze deels toevallig bewaard gebleven vondsten vormen een aanwijzing voor de omgang met de doden in de ijzertijd. Het feit dat we de meeste individuen niet terugvinden in het archeologisch bestand, kan juist komen doordat de levenden een intieme relatie behielden met de overledenen. De botten werden gekoesterd en zijn daardoor paradoxaal genoeg niet bewaard gebleven

Conclusie

In dit artikel zijn mogelijke oorzaken voor en betekenissen van het ontbreken van een zichtbaar grafritueel besproken. Waar bodemprocessen of opgravingsmethoden niet als oorzaak kunnen worden aangedragen, moet een culturele betekenis gezocht worden. Er zijn bewuste acties uitgevoerd die aan culturele en ideologische voorwaarden voldeden, waarbij 'dood gevonden worden' lang niet altijd het doel was. Soms was totale vernietiging van het lichaam het doel, soms

werden lichamen of delen daarvan in circulatie gehouden. Daarom is het goed om minder strikt vast te houden aan het idee van een begraafplaats. Bovendien moeten archeologen zich rekenschap geven van het feit dat niet alleen sociale differentiatie, maar ook ideologie, ritueel en traditie een belangrijke rol spelen binnen die sociale structuur. Door een contextuele benadering te kiezen, kan er een goed onderbouwde betekenis gegeven worden aan de absenties. Alleen zo is een volledig beeld te krijgen van omgang met de dood in prehistorische samenlevingen.

Dead and gone: On the absence of graves

Every now and then, archaeologists come across periods or regions that seem to lack graves. Instead of addressing these absences, researchers often resort to one of several standard explanations, such as “We haven’t found the burial location yet” or “Apparently, these people employed ways of disposal that cannot be traced in the archaeological record”. While such observations are entirely justifiable, they also leave many unaddressed questions. Did this society opt for archaeologically invisible ways of disposal of their loved ones? Why are these graves missing? Case studies from our PhD projects on mortuary archaeology, relating, respectively, to the Bronze Age in Greece and the Iron Age in northwestern Europe, aim to investigate such questions. Whereas archaeologists are generally reluctant to interpret “non-data”, we pose that the absence of graves also provides invaluable clues as to how people perceived life and death in prehistoric societies.

Noten

1. Promovendi aan het Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen. I.L.Rom@rug.nl, K.de.Roest@rug.nl.
2. Een *bad death*, maar ook wanneer een begrafenis praktisch onuitvoerbaar was. Denk aan het overlijden tijdens een reis (ter plekke begraven), of vermissing, al dan niet als gevolg van een misdaad (Weiss-Krejci, 2013: 285-286; 288-289).
3. Een recent voorbeeld is het opgebaarde (dus niet begraven), gebalsemde lichaam van Lenin (Taylor 2002: 113-115).
4. De Merina in Madagascar combineren sinds de koloniale tijd de *famadihana* met Christelijke symboliek.
5. De vroege bronstijd van Griekenland wordt gedateerd van 3100 tot ongeveer 2000 voor Christus. Deze is ingedeeld in drie fasen: de vroeg-Helladisch I periode, of EH I, 3100-2700 v.Chr.; de vroeg-Helladisch II periode, of EH II, 2700-2200 v. Chr.; en de vroeg-Helladisch III periode, EH III, 2200-2000 v.Chr.
6. In de regio Attica in het oosten van Griekenland zijn bijvoorbeeld begraafplaatsen met steenkisten te vinden, welke sterk beïnvloed lijken te zijn door grafpraktijken op de Cycladen. Maar ook simpele putgraven, *pithoi* en kamergraven worden gevonden, zowel binnen de nederzetting of in een formele extramurale begraafplaatsen van variabele groottes.
7. Zie Weiberg 2007: 200. Vooral het grafveld Tsepi bij Marathon is een duidelijk voorbeeld van een georganiseerde begraafplaats met een sterk lokaal karakter.
8. Hoewel enigszins gedateerd, geven Hessing & Kooi (2005) een goed overzicht.

9. Hoewel de crematieresten voor zover bekend niet teruggebracht werden tot fijne as zoals moderne crematieresten, die na verbranding doorgaans vermalen worden (zie ook Taylor 2002: 189).
10. Bewoning was mogelijk vanaf ongeveer 600 v.Chr.
11. Voor voorbeelden van modificatie van menselijk botmateriaal uit Groot Brittannië uit ongeveer dezelfde periode: zie Armit 2012; Shapland & Armit (2012: 98-107).
12. Zo komt ook kannibalisme voor waarbij juist de familie delen van de overledene consumeert (Taylor 2002: 72-74).
13. Denk ook aan het toevoegen van as van een dierbare aan tatoeage inkt, zoals tegenwoordig wel gedaan wordt.

Literatuur

- Armit, I. 2012. *Headhunting and the body in Iron Age Europe*. Cambridge: University Press.
- Gramsch, A., 2013. Treating Bodies. In: S. Tarlow & L. Nilsson Stutz (red.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford, Oxford University Press, 459-474.
- Hessing, W. & P.B. Kooi, 2005. Urnenvelden en brandheuvelds. Begraving en grafritueel in Late Bronstijd en IJzertijd. In: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam, Bert Bakker, 631-654.
- Hope, V.M., 2000. Contempt and respect. The treatment of the corpse in ancient Rome. In: V.M. Hope & E. Marshall, E. (red.) *Death and Disease in the Ancient City*. London, Routledge, 104-127.
- Kaliff, A. & T. Oestigaard, 2004. Cultivating Corpses. A Comparative Approach to Disembodied Mortuary Remains. *Current Swedish Archaeology* (12), 83-104.
- Kletter, R., 2002. People without Burials? The Lack of Iron I Burials in the Central Highlands of Palestine. *Israel Exploration Journal*, 52(1), 28-48.
- Lewis, M.E., 2007. *The Bioarchaeology of Children*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Nieuwhof, A., 2015. *Eight human skulls in a dung heap and more. Ritual practice in the terps of the northern Netherlands, 600 BC - AD 300*. Groningen, Barkhuis (dissertatie).
- Parker Pearson, M. 1999. *The archaeology of death and burial*. Stroud, The History Press.
- Parker Pearson, M., A. Chamberlain, O. Craig, P. Marshall, J. Mulville, H. Smith, C. Chenery, M. Collins, G. Cook, G. Craig, J. Evans, J. Hillier, J. Montgomery, J.-L. Schwenninger, G. Taylor & T. Wess, 2005. Evidence for Mummification in Bronze Age Britain, *Antiquity*, 79.305 (2005), 529-46.
- Shapland, F. & I. Armit, 2012. The useful dead. Bodies as objects in Iron Age and Norse Atlantic Scotland. *European Journal of Archaeology*, 15(1), 98-116.
- Tainter, J.A., 1978. Mortuary practices and the study of prehistoric social systems. *Advances in Archaeological Method and Theory*, 1, 105-141.
- Taylor, T. 2002. *The buried soul. How humans invented death*. Boston, Beacon Press.
- Van Gennep, A., 1960 [1908]. *The Rites of Passage*. Chicago, University of Chicago Press.
- Weiberg, E., 2007. *Thinking the bronze age, life and death in Early Helladic Greece*. Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis.
- Weiberg, E., 2013. An early Helladic burial – connecting the living and the dead. In: A.-L. Schallin (red.), *Perspectives on ancient Greece, papers in celebration of the 60th anniversary of the Swedish Institute at Athens*. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, 8 (Book 22). Stockholm, Paul Åström, 29-47.
- Weiss-Krejci, E., 2013. The unburied dead. In: S. Tarlow & L. Nilsson Stutz (red.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford, Oxford University Press, 281-301.